

Citation:

P.J. van Winter, Levensbericht D. Bax, in:
Jaarboek, 1976, Amsterdam, pp. 246-251

Herdenking van

Dirk Bax

(29 juni 1906–24 december 1976)

door P. J. van Winter

Dirk Bax, die sinds 1950 correspondent van onze Afdeling in Kaapstad is geweest, werd op 29 juni 1906 in de Hervormde pastorie van Hoofddorp in de Haarlemmermeer geboren als zoon van Dirk Bax en Johanna Dorothea Betz. Van vaderszijde stamde hij uit een familie van rechtzinnige predikanten. Zijn moeder was de dochter van een zendeling. Hij was de jongste in een gezin van vijf kinderen, een nakomertje, negen jaar jonger dan de laatste broer vóór hem. Het bracht onwillekeurig mee dat hij al vroeg als enig kind thuis achterbleef, daar de ouders geleidelijk aan uitvlogen. De vroege dood van zijn moeder, begraven op de dag waarop hij twaalf jaar werd, maakte zijn jong bestaan nog stiller en eenzamer. Hij was gelukkig evenwichtig en gezond van geest en vermocht alle ervaringen en beproevingen op eigen wijze harmonisch te verwerken.

Hij stond open voor wat een buitenjongen in de natuur kan waarnemen en breidde zijn verkenningen in zijn gymnasiumtijd uit tot het duingebied bij Haarlem, steeds zich oefenend in het determineren van zijn vondsten, met aantekening van wat, waar en wanneer was opgemerkt en als het raadzaam was met verduidelijking van pentekeningen. Er is veel van bewaard gebleven. In die jaren dacht hij zich een toekomst als bioloog en dan stellig als plantensystematicus. Dienovereenkomstig koos hij op school de β -richting. Het zou anders lopen. In de hoogste klas van het gymnasium was hij langdurig ziek. Hij moest het eindexamen laten passeren. In de maanden van gedwongen rust heeft zich de wending van de natuur naar de boeken aan hem voltrokken. Hij werd gewonnen voor de studie van de humaniora. Toen hij op school kon terugkeren, was het als α -leerling, die zijn achterstand op het terrein der klassieke talen hard werkend moest zien in te halen. In 1927 slaagde hij voor het eindexamen en kon de studie aan de Universiteit van Amsterdam beginnen.

Hij studeerde er Nederlands met geschiedenis en kunstgeschiedenis. In plaats van de verkenningstochten in de natuur was het snuffelen gekomen bij boekstalletjes en antiekwinkeltjes, het noteren van curieuze ontdekkingen en hun betekenis ging voort als van ouds maar nu beter gericht door de scholing die F. A. Stoett zijn studenten gaf. Stoets belangstelling voor spreekwoorden, uitdrukkingen en gezegden strookte met Bax' aanleg en aandacht voor het détail. De indringende beschouwing van een kunstwerk, waarin Six en Hudig de studenten oefenden, gaf hem het instrument voor benadering van beeldende kunst dat bij zijn aard paste. Het deed hem na het doctoraal van eind 1932 zonder aarzelen van dissertatie-onderwerp veranderen, toen hij op de Jeroen Bosch-tentoonstelling bij Boymans in 1936 getroffen werd door de voorstelling op het middenpaneel van het Lissabonse drieluik van „een mager, klein vogeltje, dat zijn hals uitrekte naar een klein schuitje waarin een

kereltje zat met een groot bolvormig hoofd, waarop zich een dwaze lach aftekende". Het deed hem denken aan een refrein dat ten onrechte wel aan Anna Bijns is toegeschreven, over een „dor vogelken" en „licht schuitken" en aan een „sottebol" weer elders. Hij besloot de ontleding van het gebodene voort te zetten en uit te breiden en is daarmee doende gebleven naast een veeleisend leraarschap in achtereenvolgens Harlingen, Den Haag en Amsterdam, als vrijgezel en als getrouwd man, en onder al de misère van bezetting, schaarste, evacuatie en persoonlijke bedreiging. Pas in 1949 kwam de bekroning met het doctoraal van wat Bax bescheidenlijk *Ontcijfering van Jeroen Bosch* had genoemd. Het was aangeboden met de bekentenis „dat van de bijeengebrachte gegevens een leesbaarder boek gemaakt had kunnen worden, zonder dat de wetenschappelijke gefundeerdheid verzwakt was". Brom, de promotor, die de taak van de zieke Verdenius, Stoetts opvolger, had overgenomen, achtte het niettemin een *cum laude* waard en de Nijmeegse senaat beaamde dat. Het was Bax een voldoening, zeker niet in de laatste plaats omdat hij zijn broers, die zijn studie hadden mogelijk gemaakt en aan wie het proefschrift was opgedragen, nu bewezen had dat hij hun steun waard was geweest.

De titel van het proefschrift was een belijdenis van Bax' inzicht in de problemen, waarvoor Bosch ons stelt: niet een visionaire verklaring met beroep op duistere symboliek, ook niet gebruikmaking van diepte-psychologisch inzicht brengt ons nader tot zijn werken. Men kan alleen tot een plausibele verklaring komen „als men zich tracht te oriënteren in het gehele veld van de taal, literatuur, folklore en cultuurgeschiedenis der Nederlanden en het uitgestrekte terrein van de beeldende kunst van West-Europa, en dat wel over een periode van ongeveer 1300 tot 1600". Men komt er niet met een brede zwaai maar moet elk figuurtje in de wirwar proberen te begrijpen uit de voorstellingswereld en uitdrukkingmogelijkheden van de tijd van ontstaan en wat daaraan is voorafgegaan. Met dit credo stelde Bax zich vierkant tegenover andere visie en theorieën. Als men toegeeft dat elk kunstenaar ook kind van zijn tijd is, zegt Bax dat het nodig is met dat laatste te beginnen. Hij is zijn overtuiging trouw gebleven. Het blijkt niet alleen uit zijn steeds weer gedetailleerde kritiek op anders gerichte pogingen maar vooral uit de standhoudende aandacht die hij tot het eind van zijn leven in dezelfde geest aan Bosch is blijven wijden. Hij heeft daarbij twee grote verhandelingen tot stand gebracht, die onze Akademie in 1956 en 1967 uitgaf. Wij mogen hopen met de uitkomsten van nog meer werken te kunnen kennis maken, nu verbreed onderzoek tot begrip van weer een andere belangrijke schepping, want hij heeft nog een verhandeling nagelaten over de Laatste Oordeel-drieluiken van Bosch en van Cranach, en ook die zal bij de Akademie uitkomen, een vergelijkende studie dus, waarvoor hij in zijn laatste jaren tijdens elk verblijf in Europa zich moeite heeft gegeven. In zulke verlofperiodes zagen wij hem dan geregeld in ons midden.

In de tijd tussen doctoraal en doctoraat, waarvan eerder sprake was, is Bax niet eenzijdig met zijn hoofdthema bezig geweest. Het blijkt uit publikaties in tijdschriften van die jaren en uit de rijke verscheidenheid van onderwerpen, waarover hij zich in de stellingen bij zijn proefschrift kon uitspreken. Er is in die jaren ook een evenement in zijn leven geweest dat van blijvende betekenis zou blijken: bij een van zijn geregelde bezoeken van Harlingen uit aan de Oudemanhuispoort heeft hij zijn a.s. vrouw leren kennen, Marie Antoinette Botha, een Zuidafrikaanse die haar studie in de Nederlandse letteren in Amsterdam kwam voortzetten. Behalve dat die ont-

moeting in 1938 tot een huwelijk heeft geleid, is ook sterke belangstelling voor Zuid-Afrika het gevolg ervan geweest. Het heeft tot gevolg gehad dat Bax zich eerst geïnteresseerd heeft gevoeld tot het vertolken in Nederland van het nieuwe letterkundige leven van Zuid-Afrika en dat hij later omgekeerd zijn bestemming heeft gevonden in het belichten van Nederlands bijdragen tot de Westeuropese cultuur aan de Universiteit van Kaapstad.

In de jaren 1939 en 1940 verschenen Bax' zeer gewaardeerde overzichten van de boekenproductie in Afrikaans in het maandblad *Zuid-Afrika* en man en vrouw samen stelden annotaties op stencil beschikbaar voor docenten van middelbare scholen die hun leerlingen in kennis wilden brengen met boeken als *Kees van die Kalahari* van de Hobsons, *Droogte* van C. M. van den Heever en *Die stil avontuur* van Elisabeth Eybers: proza en poëzie dus. Na de oorlog, die tijdelijk de vensters sloot, hervatte Bax zijn overzichten, nu vooral van *Nieuwe Afrikaanse poëzie*. Men vindt die in de jaargangen 1947 tot en met 1949 van het genoemde blad. Zij zijn ook gebundeld verkrijgbaar geweest en vonden goede belangstelling. Als afsluiting van deze lijn van activiteit valt een bundel *Afrikaans verhalend proza* van 1953 te beschouwen, die het echtpaar samen tot stand bracht voor de bekende Bibliotheek der Nederlandse Letteren.

Marie Bax gaf al onderwijs aan de Universiteit van Kaapstad toen Dirk de dissertatie nog moest voltooien. Terstond na een promotie vertrok hij naar Zuid-Afrika om er in Pretoria de colleges in Nederlandse cultuurgeschiedenis te gaan waarnemen van professor Bokhorst, die met verlof naar Europa ging. Dat vulde vier maanden van het jaar dat Bax in Zuid-Afrika doorbracht op zoek naar mogelijkheden om er verder aan de slag te gaan. Met zijn benoeming tot hoogleraar op de bijzondere leerstoel voor Nederlandse cultuurgeschiedenis in Kaapstad begon in 1950 een werkzaamheid van 25 jaren, waarin hij tot ver buiten de kring van zijn studenten belangstelling wist te wekken voor oud Kaaps erfgoed en door zijn publikaties ook deed begrijpen wat de bestudering van het verleden aan eisen stelt.

Hij begon met de aandacht te richten op zeven Nederlandse en Vlaamse schilderijen die in Zuidafrikaanse musea te vinden waren en bracht vervolgens alles te boek dat aan 17de eeuwse schilderkunst uit Nederland en Vlaanderen in openbaar bezit bekend was, veel meer dan iemand ooit beseft had en toch nog lang niet alles wat geleidelijk aan te achterhalen bleek. In diezelfde geest werd ook met vrucht gespeurd naar beeldende kunst in particulier bezit, volgens de berichten en getuigenissen vroeger aanwezig of nog aan te treffen, dan wel later verworven. En zo kwam Bax ook kunstzinnig werk op het spoor van mensen, die aan de Kaap zelf hadden gewerkt of ook beïjverde hij zich werk van dien aard dat voor Zuid-Afrika verloren was gegaan althans tijdelijk terug te halen voor tentoonstelling en bestudering.

Gaandeweg breidde de kring van zijn belangstelling zich uit: van schilderijen naar prenten, naar geïllustreerde boeken, naar oude manuscripten te komen vergt slechts een reeks geleidelijke overgangen. Hij kwam ook tot penningen en tot ethnologica, toen die onder zijn aandacht kwamen bij het bestuderen van de collecties die von Dessin in Kaapstad bijeenbracht en die na 1761 voor een deel in de eerste openbare verzameling van Zuid-Afrika te zien zijn geweest. Zij zijn in de 19de eeuw meest onvindbaar verspreid geraakt of verloren gegaan. Bax heeft er verslag over uitgebracht in de verhandeling over *Zuid-Afrika's eerste openbare verzameling op het gebied van*

kunst en etnologie (1970), ook nu weer verschenen als uitgave van de Koninklijke Akademie. Het is een werk waaruit men vooral een bijzonder goed denkbeeld kan verkrijgen over zijn werkwijze en het apparaat dat hij daarvoor heeft opgebouwd. Ook omtrent de grenzen die hij zich stelde: aan de munten waagde hij zich niet. Daarvoor is een bijzondere scholing nodig en een speciale boekerij en beide ontbraken hem.

Bax heeft de lokaliteiten die de universiteit hem voor zijn werk ter beschikking stelde niet alleen als collegekamer met handbibliotheek ingericht maar ook als werkplaats voor wetenschappelijke arbeid. Zijn voorgaan kreeg de waardering van velen wie hij de ogen heeft geopend. Hij heeft hun nieuwe werelden voor belangstelling gewezen die hij bij bezoek aan museum of tentoonstelling nader wist te ontsluiten en in zijn bijdragen tot de kunstpagina van *Die Burger* geregeld kon toelichten. Hij heeft ook tot de verdieping van de aandacht willen aansporen. Zijn eigen vorsersarbeid, waaruit hij zijn onderwijs kon voeden, heeft daarbij als voorbeeld tot navolging kunnen strekken. Het is wel terecht geweest dat de universiteit hem vele jaren achtereen een extra stipendium heeft verleend ten behoeve van zijn onderzoek en dat hij ook van Nederland uit, waar het plan voor de leerstoel geboren was, steeds krachtiger heeft gesteund.

Naast de schilder- en tekenkunst en alles wat zich daaromheen laat groeperen heeft bij Bax ook de bouwkunst steeds volle aandacht gehad. In zijn boek over de verzameling van von Dessin nam hij ook een studie op over het fraaie kostershuis van de Kaapse moederkerk waarin de openbaar toegankelijke schatten het eerst zijn opgesteld geweest. Men vindt op die plaats nu het weinig waardeerlijke Grote Kerk-gebouw. Een dergelijke gezamenlijke bespreking van gebouw en collectie had hij in 1967 al gegeven in zijn *Katalogus van die Michaelis versameling in die ou stadhuis Kaapstad*. Daar was de waardevolle behuizing van het bezit gelukkig niet afgebroken. Voor behoud van oude bouwwerken heeft hij zelf het meest opvallend geijverd, toen het huis Saasveld in Kaapstad, waar zo veel al achteloos was gesloopt bedreigd werd. Toen het complex ter plekke niet te redden bleek, gaf Bax geen krimp maar begon hij zijn actie om bouwfragmenten te redden en afmetingen en verhoudingen vast te leggen. Saasveld heeft hem bezig gehouden van 1954 tot 1967. Hij heeft met grote vasthoudendheid zijn oordeel over het belang van het herenhuis tot de mensen weten te brengen en aldus voor zijn denkbeelden belangeloze deskundigheid en ander hulpbetoon gaande gemaakt, die samen de herrijzenis van Saasveld tot stand hebben gebracht, niet in Kaapstad maar in Franschoek, waar het nu tot Hugnotenmuseum dient. Men begrijpt dat Bax intussen door bestudering van archiefstukken, ontwerpen, plattegronden en wat dies meer zij, een veel dieper inzicht in de opzet van de seigneurale behuizing met haar bijgebouwen had verkregen. Hij heeft voor zijn campagne en al zijn verdere werk voor het grote project in 1967, bij de opening van het herbouwde Saasveld, alle huldeblijken ontvangen waarover Zuid-Afrika beschikt. Nederland is niet achtergebleven, met het officierskruis van de orde van Oranje-Nassau in 1969 en de Van Riebeeck-penning van de Nederlands-Zuidafrikaanse Vereniging van 1970.

Bax kon toen al op veel meer wervend en reddend werk terugzien tot behoud van goede oude bouwkunst en tot bewustmaking van de betekenis daarvan. Hij heeft zijn gegevens over wat Kaapland aan vaak onopvallende goede specimina buiten de alom bekende witte „plaashuise” nog bezit met grote bereidvaardigheid aan an-

deren ter beschikking gesteld. Het was hem een steun dat elders in Zuid-Afrika anderen ook het belang van een streven als het zijne toonden te begrijpen zodat in 1959 de Stigting „Simon van der Stel” kon tot stand komen naar het voorbeeld van onze Vereniging „Hendrick de Keyser”. Zijn eigen speciale aandacht was in die tijd naast Saasveld vooral gericht op wat er aan de Kaap rest van de bouwwerken van Louis Michel Thibault en het beeldhouwwerk van Anton Anreith uit het eind van de 18de eeuw en het begin van de 19de. In 1963 kon hij samen met Dr. C. Koeman de bouwgeschiedenis publiceren van de gouverneurswoning en een reconstructie bieden van de vroegere monumentale ingangen tot de befaamde tuinen daarbij. Koeman had er in 1950 in Delft nieuwe gegevens over gevonden die Bax in Kaapstad verder kon uitvoeren.

Van de grote werken rest nu nog de bespreking van *Het oudste Kaapse zilver, 1669–1751*, weer een verhandeling die door onze Akademie is uitgegeven (1974). Het onderwerp had Bax al jaren bezig gehouden, zeker al vóór 1966, toen hij een inzending verzorgde voor een zilvertentoonstelling in het Haagse Gemeentemuseum, waar koloniaal zilverwerk was bijeengebracht uit de tijd van de V.O.C. Zijn naspeuringen deden hem nog bestaand Kaaps zilversmidswerk aanwijzen uit 1669, terwijl tevoren slechts stukken uit de 18de eeuw als Kaaps werk bekend waren. Hij deed nog meer. Een maal bezeten door de vorsersdrang, die naar zijn eigen uitspraak, hem te pakken kon hebben als de drank de dronkaard, onderzocht en besprak hij ook alle personen, die hij in de Kaapse archieven als zilversmeden aangemerkt vond (van de meesten is geen werk aanwijsbaar). Ook alle zilver dat in belangrijke inventarissen juist wél wordt genoemd maar zonder vermelding van de meester. Wat kon daarvan Kaaps werk zijn geweest en wat viel te gissen over de lotgevallen? Zo komen in het boek alle kerken van Kaapland ter sprake die in de 18de eeuw al bestonden en ook de burgerlijke colleges van bestuur en onwillekeurig wordt veel meer aangeraakt dan het bezit van zilver alleen. Het hele boek is daardoor een schatkamer van informatie over Kaaps leven op allerlei gebied, ook b.v. over immigranten en hun assimilatie aan taal en stijl van de Nederlandse overheid, over de positie van de slaven, die vaak goede handwerkslieden waren en die door hun meesters wel werden verhuurd voor allerlei werk. Zij waren tevreden of moesten tevreden zijn met minder loon dan de vrije ambachtsman, die van dat verschil nog minder gediend was dan de slaven zelf. Hier komt al iets te voorschijn van de problemen en tegenstellingen die in de koloniale wereld het maatschappelijk leven overal hebben bepaald en die in Zuid-Afrika nog altijd doorwerken.

Bax besefte en betreurde dat maar hij was evenzeer afkerig van de onredelijke felheid en soms onbesuisde voorbarigheid, waarmee de wereld daarop tegenwoordig antwoordt. Hij heeft van het een zo goed als van het ander rustig blijk gegeven, zo als strookte met de evenwichtigheid van bezonnen oordeel, waarmee hij gewend was zich uit te spreken.

Alles wat hier ter sprake is gebracht, wijst wel duidelijk uit dat Bax een uitgesproken analytische geest had met belangstelling voor deelproblemen en details. Hij was er zich van bewust. Hij wist dat het in zijn lijn lag te werken zoals hij deed en daaraan hield hij zich. Elk vogeltje zingt zoals het gebekt is, schreef hij al in het voorwoord van zijn dissertatie. Voor grote welsprekendheid was hij evenmin aangelegd als voor brede schildering. Maar met zijn indringende inventarisaties en reconstructies van een aan hem als Nederlander dierbaar verleden heeft hij voor ons

een terrein opgemeten en omgespit dat daarop lag te wachten en zijn helder, eenvoudig woord, zijn voorbeeld en de ernst die hij met zijn wetenschap maakte, hebben ogen geopend en geesten getroffen onder hen die de directe verantwoordelijkheid dragen voor het beheer van wat speciaal hun erfgoed is. Zijn werken en streven, spreken en schrijven kon die betekenis krijgen doordat in alles wat van Bax uitging en wat uit zijn handen kwam, onwillekeurig en daardoor juist onmiskenbaar de man zelf openhartig en eerlijk naar voren kwam en hij in zijn geschriften blijvend getekend staat „met de stille klaarheid van een watermerk”, zoals Brom het gelukkig onder worden bracht, al bij de promotie.